

10-10-2019

THE LEXICAL STRESS OF THE TEXT IN THE IMAGE OF THE VERB

Latofat Ibragimova
senior lecturer, JSPI

Follow this and additional works at: <https://uzjournals.edu.uz/namdu>

Part of the [Education Commons](#)

Recommended Citation

Ibragimova, Latofat (2019) "THE LEXICAL STRESS OF THE TEXT IN THE IMAGE OF THE VERB," *Scientific Bulletin of Namangan State University*. Vol. 1 : Iss. 10 , Article 47.

Available at: <https://uzjournals.edu.uz/namdu/vol1/iss10/47>

This Article is brought to you for free and open access by 2030 Uzbekistan Research Online. It has been accepted for inclusion in Scientific Bulletin of Namangan State University by an authorized editor of 2030 Uzbekistan Research Online. For more information, please contact brownman91@mail.ru.

THE LEXICAL STRESS OF THE TEXT IN THE IMAGE OF THE VERB

Cover Page Footnote

???????

Erratum

???????

МАТН ЛЕКСИК УРҒУСИНИНГ ФЕЪЛЛАРДАГИ ИФОДАСИ

Латофат Ибрагимова, ЖДПИ катта ўқитувчиси

Аннотация: мазкур мақолада ўзбек тилида урғу, урғу тушадиган сўз бўғинлари, феъл сўз туркумидаги сўзларнинг лексик урғусининг бошқа сўз туркумларидаги лексик урғусига ўхшаш хусусиятлари ҳақида фикр боради. Мақолада, шунингдек, бўғинлар талаффузи учун сарфланадиган вақт ва унинг урғули бўғинда сарфланадиган вақт билан қиёси борасида ҳам фикрлар баён қилинган

Калит сўзлар: лексик урғу, чўзиқлик урғуси, полисиллабик сўз, синтагма, интонация, товуш, ёрдамчи урғу

ЛЕКСИЧЕСКОЕ УДАРЕНИЕ ТЕКСТА В ИЗОБРАЖЕНИИ ГЛАГОЛА

Старший преподаватель ЖДПИ Л.Ибрагимова

Аннотация: в данной статье ведется речь о сходствах лексического ударения глагола с лексическими ударениями других частей речи. А также, рассматривается сопоставление времени произношения слога и его времени произношения в ударном слоге.

Ключевые слова: лексическое ударение, длительность ударения, полисиллабическое слово, синтагма, интонация, звук, вторичное ударение

THE LEXICAL STRESS OF THE TEXT IN THE IMAGE OF THE VERB

Ibragimova Latofat, senior lecturer, JSPI

Abstract: this article discusses the similarities between the lexical stress of a verb and the lexical stresses of other parts of speech. In the article also, was given the statement of thoughts about the comparison the time that is used to pronounce syllables and the time is used to pronounce their stressed syllable.

Key words: lexical stress, duration of stress, polysyllabic word, synth, intonation, sound, auxiliary stress.

Ўзбек тилидаги сўзларнинг лексик урғуси, айтилганидай, чўзиқлик урғусидир. Бу ўзбек тилидаги барча лексик урғу учун қонуният ҳисобланади. Ўзбек тилининг сўз лексик урғуси учун чўзиқлик асосий компонент ҳисобланади. Яъни ўзбек тилидаги сўзларнинг лексик урғу тушган бўғини унлиси бошқа бўғин унлисидан, шубҳасиз, нисбатан чўзиқ бўлиши шарт. Шу билан бирга унда маълум даражада товуш кучи ҳам аҳамият касб этади. Лекин у иккинчи ўринда туради. Айрим ҳолларда ўзбек тилидаги сўзларнинг лексик урғу олган бўғин унлиси, бошқа бўғин унлиларига нисбатан, ҳам товуш чўзиқлиги, ҳам товуш кучига кўра ортиқ бўлади. Лексик урғули бўғин унлисидаги товуш кучи лексик урғусиз бўғин унлисининг товуш кучидан паст бўлади.

Полисиллабик сўзларнинг бўғинлари бир хил миқдордаги товуш таркибига эга бўлмайди.[1] Уларнинг ҳар бири таркибида бир унли бўлиши муқаррар. Лекин улар таркибида ундош бўлиши ва миқдори турлича эканлигига кўра турличадир.

Уларнинг айримлари таркибида мутлақо ундош қатнашмаслиги ва айримлари таркибида бир ёки тўрт, ҳатто, бештагача ундош қатнашиши кузатилади. Бўғинларнинг бундай кўп товушдан таркиб топганлари, шубҳасиз, катта чўзиқликка эга бўлади. Масалан, *ўқисин* буйруқ феълнинг биринчи бўғинига 110 мсек., иккинчи бўғинига 100 мсек., учинчи бўғинига 223 мсек. вақт сарфланган, яъни биринчи бўғинига нисбатан учинчи бўғинига икки барабар кўп вақт берилган. Чунки биринчи бўғинда бир унлининг ўзи, учинчи бўғинда бир унли ва икки ундош бор. Шунга қараб, учинчи бўғинни лексик урғули деб олинмайди. Лексик урғу, айтилганидай, бу сўзнинг биринчи бўғинига тушган. Лексик урғу сўзнинг маълум бўғинида таркиб топган товушларга сарф этилган вақт миқдорига қараб эмас, улардаги унлига сарфланган ё товуш кучи, ё вақт миқдорига қараб белгиланади [2]. Бу сўзнинг биринчи бўғини бир унлидан иборат бўлиб, бошқа бўғин унлиларига нисбатан энг чўзиқ – 140 мсек. вақт олган.

Ўзбек тилидаги сўз бўғинлари унлисига берилган товуш баландлиги гоҳо бир-биридан катта фарққа эга бўлиб қолиши ҳам мумкин. Бунда баланс товуш полисиллабик сўзнинг дастлабки бўғинида, паст товуш охириги бўғини ёки бўғинларида бўлади. Яъни сўздаги товушлар баланс бошланиб, охирига томон пасая бориш хусусияти нутқнинг табиати билан боғлиқдир.[3] Ундаги бу хусусиятнинг кучли ҳолати табиати суст кишиларнинг нутқида яққол кўзга ташланади. Улар тузган гапларининг охирини ютиб юборадилар. Бу, албатта, гап интонациясининг табиий хусусияти билан боғли ҳолатда, уни кучайтириб юзага чиқарилади. Гапларнинг, айниқса, дарак гапларнинг кесими, феъл кесими охириги бўғини ёки бўғинларига келиб, товуш баландлиги пасаяди. Буни синтагманинг сўнгги бўғинида ҳам кузатилади. Шу пасайиш ўзини шу бўғин унлисидаги товуш кучи амплитудасида акс эттириши ҳам мумкин. Масалан, *изларсан* феълига эътиборни қаратайлик. Унинг биринчи бўғини унлиси 216 гц., иккинчи бўғини унлиси 187 гц., учинчи бўғини унлиси 176 гц. балансда талаффуз этилган. Табиийки, бундай сўнгги бўғинларда лексик урғу бўлмайди. Шунинг учун ҳам, бу феълнинг лексик урғуси биринчи бўғинда қайд этилган. Унинг биринчи бўғини унлиси 120 мсек., иккинчи бўғини унлиси 90 мсек., учинчи бўғин унлиси ҳам 90 мсек. вақт чўзиқ талаффуз этилади. Бу сўзнинг биринчи бўғин унлиси 5 мм., иккинчи ва учинчи бўғин унлилари 4,5 мм. амплитуда товуш кучи билан берилган. Сўзнинг биринчи бўғин унлисининг товуш чўзиқлиги, кучи, баландлиги ортиқ бўлиб, уларнинг охириги бўғин унлисида пасайган. Бу пасайиш гап интонациясининг тугалланмасига хосдир. У полисиллабик феълларнинг биринчи бўғинига лексик урғу тушиши билан ҳеч қандай боғлиқликка эга эмас.

Сўз охиридаги бўғин унлисининг товуш чўзиқлиги ва товуш баландлиги пасайиши синтагма интонациясининг тугалланмаларида ҳам кузатилади. Уларни ҳам сўз лексик урғуси билан адаштирмаслик керак.

Маълумки, ўзбек тилида лексик урғу от, сон, сифат, феъл, равиш, ва ёрдамчи сўз каби туркумларга мансуб бўлади.[4] Ўзбек тилидаги феъл туркумига мансуб сўзларнинг лексик урғуси бошқа туркумларга мансуб сўзларнинг лексик урғусига ўхшаш фақат квантитативдир. Улар ҳам бошқа туркумлардагига ўхшаш сўзларнинг

маълум тартибдаги бўғинига тушмайди, эркин урғулдир. Бу феълларнинг семантик ва грамматик нуқтаи назари билан боғлиқ.

Феъл ўзаги ёпиқ бўғинга тенг келса, уларнинг лексик урғуси шу бўғинда бўлади. Ўзбек тилидаги феъл ўзаклари одатда деярли К+V+К қолипида тузилади. Коммуникацияда улар турли сўз шакллари билан қўлланади. Бу сўз шакллари бўлишсизлик, буйруқ майли, ўтган замон каби кўрсаткичлардан иборатлиги кузатилади. Бу кўрсаткичлар ундош билан бошлангани учун ўзакни таркиб топтирган товушлар қўшимча товушлари аро қайта бўғин бўлинишини юзага келтирмайди ва феълнинг ўзи ёпиқ бўғинлигича қолади. Феълнинг шу ёпиқ бўғинига лексик урғу берилишида шу ўзак семантикаси ҳам аҳамият касб этади. Масалан: *отди*, *бўлсин*, *қолмай* феълларининг лексик урғуси биринчи бўғинда қайд этилган. Улардан *отди* феъли замон, *бўлсин* феъли буйруқ майли, *қолмай* феъли бўлишсизлик шаклини орттириб бисиллабик ҳолда келган. Шулардан *отди* феълининг биринчи бўғин унлиси 110 мсек., иккинчи бўғин унлиси 15 мсек.; *бўлсин* феълининг биринчи бўғин унлиси 70 мсек., иккинчи бўғин унлиси 30 мсек.; *қолмай* феълининг биринчи бўғин унлиси 90 мсек., иккинчи бўғин унлиси 75 мсек. чўзиқ талаффуз этилган.

К+V+К таркибли отларда - *ла* ясовчиси воситасида феъл ясалар экан, лексик урғу от ўзакнинг ўзида сақланади, ясовчига кўчмайди. Яъни кўп ҳолларда феъл ясовчи - *ла* аффиксига лексик урғу берилмайди. Масалан, *сўзлар* феълининг биринчи бўғини от бўлиб, у сўз ўзагидир. Лексик урғу шу ўзакни таркиб топтирган бўғинга тушган. Унинг - *ла* феъл ясовчиси билан - *р* замон ясовчисидан таркиб топган бўғинига лексик урғу кўчмаган. Эътибор қилинг: унинг биринчи бўғин унлиси 100 мсек.; иккинчи бўғин унлиси 65 мсек. чўзиқ талаффуз этилган. Яна *гуллади*, *изларсан* феъллари ҳам шу характерда. Улардан *гуллади* феълининг биринчи бўғин унлиси 85 мсек., иккинчи бўғин унлиси 60 мсек., учинчи бўғин унлиси 50 мсек.; *изларсан* феълининг биринчи бўғин унлиси 120 мсек., иккинчи ва учинчи бўғин унлиси 70 мсек. чўзиқликка эга. Шунини ҳам айтишга тўғри келадики, *ишларсан* феълнинг лексик урғуси, ғарчи у фонетик таркиби жиҳатдан *изларсан* феълига ўхшаш бўлса ҳам, биринчи бўғинда эмас, иккинчи бўғинда қайд этилган. Чунки *изларсан* феълининг *из* бўғинидаги *и* унлиси билан *з* ундошининг артикуляция ўрни бир-биридан сезиларли нари бўлгани учун, у ўз олдидан кнаклаут орттирган ва шу кнаклаут таъсирида чўзиқ талаффуз этилиш имконига эга бўлган. *Ишларсан* феълининг *иш* ўзагини таркиб топтирган бўғиннинг *и* унлиси билан *ш* ундошининг артикуляция ўрни ўзаро тутшиб кетганлиги учун бир-бирининг таъсирига тушиб қолган ва унли кнаклаут орттиролмаган, редукцияга учраган, чўзиқ талаффуз этилиш имконини йўқотган. Натижада, лексик урғу иккинчи бўғинга берилган. Таъкид феъллик маъносига юкланган. Эътибор беринг: *ишларсан* феълининг биринчи бўғин унлиси 30 мсек., иккинчи бўғин унлиси 70 мсек., учинчи бўғин унлиси 60 мсек. чўзиқ талаффуз этилган.

Ўзбек тилида феъл дарак гапнинг кесими вазифасида қўлланар экан, ё кўмакчи феъл, ё ёрдамчи феъл билан келади. Бунда кўмакчи феъл ҳам, ёрдамчи феъл ҳам ҳеч вақт бирор бўғини лексик урғуни ўзида ташимайди.

Тўлиқсиз феъллар ҳам дарак гапнинг интонацион тугалланмасидан ўрин олади. Улар одатда ё феъл кесимнинг сифатдош хосланган ҳолатидан кейин, ё от кесимдан кейин келадилар ва гапнинг интонацион сўнишига рўбарў бўладилар. Эди тўлиқсиз феъли дарак гап охирида биринчи бўғин унлиси 90 мсек., иккинчи бўғин унлиси 130 мсек., бошқа бир ўринда биринчи бўғин унлиси 80 мсек., иккинчи бўғин унлиси 165 мсек. чўзиқ келиши кузатилди. Аммо уларда товуш баландлиги 100 гц. ва 70 гц.дан, товуш кучи 3 мм. ва 2 мм. амплитудадан ошмаган. Агар дарак гап интонацион тугалланмасида *экан, эрур* каби тўлиқсиз феъллардан бири қўлланган бўлса, улардаги товуш баландлиги ва товуш кучи *эди* тўлиқсиз феълидаги каби паст берилгани ҳолда, товуш чўзиқлиги, айниқса, иккинчи бўғин унлисида 180 мсек. дан 200 мсек.гача ва ундан ҳам чўзиқ мсек. бўлиши мумкин.

Демак, феъл кесимли гапларнинг $\sim(y)v$ ҳаракат номи, ёки *-ган ё -(а)р* сифатдош хосланган шакли билан тугаган сўнги бўғинларига лексик урғу берилади. Қолган ҳолатларда туб феъл ўзакларида, феъл ясама бўлса, унинг ясаиш асосидаги бўғинлардан бирида у қайд этилади.

Хулоса ўрнида айтиш жоизки, Лексик урғунинг қайси бўғинга берилиши сўз семантикаси моҳияти ва бўғиннинг товушлари, унинг жойлашуви билан алоқадор бўлади. Шунингдек, у бўғин товушлари сифатини сақлаш ва редуциядан асраш вазифасини ўтайди. Ёрдамчи урғу ўзи тушган бўғиннинг фақат товушлари сифатини сақлайди ва редуцияга учрашининг олдини олади. Лексик урғу фақат мустақил маъноли сўзларнинг маълум бир, фақат бир бўғинида бўлади.[5] Ёрдамчи урғу айрим сўзлар бўғинида бўлмаслиги ва айрим сўзларнинг коммуникациясида битта ва ундан ортиқ кузатилиши мумкин. У барча туркумдаги сўзлар бўғинида ҳам кузатилаверади.

References:

- 1.Matusevich M.I.Sovremenniy russkiy yazik. Fonetika. - S.225
- 2.Mirzaev M., Usmonov S., Rasulov I. O'zbek tili. 3-n.65-b
- 3.Maxmudov A.Foneticheskaya sistema uzbekskogo literaturnogo yazika. - S.28.
- 4.Jamolxonov H. O'zbek tilining nazariy fonetikasi. -Toshkent: Fan, 2009. 164-b.
- 5.Tursunov U Muxtorov J., Rahmatullaev SH. Hozirgi o'zbek adabiy tili. 2-n. -Toshkent: O'qituvchi, 1975.41-b.